
Mastalić Zilha

Urbicid u Sarajevu u vrijeme opsade 1992.-1996. godine

“Kad počnu da spaljuju knjige, uskoro će početi da spaljuju ljude”

Hainrich Heine Almasor

Rezime

Uništavanje kulturne baštine predstavlja kršenje međunarodnog prava o ratovanju i može biti procesuirano kao ratni zločin. Prema Statutu ICTY-a, ovi zločini uključuju zauzimanje, uništavanje, namjernu štetu načinjenu institucijama koje su religijskog, obrazovnog, naučnog karaktera, historijski spomenici i umjetnička djela. Sve više raste svijest o povezanosti uništenja etničkih grupa i destrukcije njihovog kulturnog naslijeđa.¹

¹ Andras J. Riedlmayer, "Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina", str. 3.

Tokom rata od 1992. do 1995. godine kroz vojna djelovanja je uništeno preko 2000 džamija, katoličkih crkava i samostana, te drugih vjerskih i kulturnih objekata u zemlji. Bilo je to uglavnom sistematsko uništavanje podmetanjem eksploziva, uz izgovor da su ti objekti legitimi vojni ciljevi. Uništavanje kulturne baštine Bosne i Hercegovine je sistematski planirano i organizirano baš kao i uništavanje drugih vrijednih komponenata šarolikog bosanskohercegovačkog identiteta.

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu naročito su napadani, razarani i pljačkani veliki industrijski centri (Sarajevo, Goražde, Brčko...). Sarajevo je bilo politički i državni centar Bosne i Hercegovine, ali i industrijski, finansijski, obrazovni i kulturni centar, u kojem su izgrađeni mnogi objekti i infrastruktura. Šteta koja je nanesena ovom gradu nikada se neće do kraja istražiti i realno prikazati. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajeva je istraživačkim radom došao do cifre od oko 14 milijardi eura. Ukupan broj umrlih, nestalih, poginulih, odnosno ubijenih tokom opsade Sarajeva iznosi 18.888 osoba, prema istraživanju ICTY-a. Oko 50.000 ljudi je teško ili lakše ranjeno.

Ko ne uči lekcije iz historije, morat će ih ponavljati.

Uvod

Sarajevo je grad koji datira iz osmanskog perioda gradnje u čije su vrijeme izgrađena mnoga zdanja od neprocjenjive važnosti, naročito od vremena namjesništva Gazi Husrev-bega. Značajne građevine su nastale i u periodu austrougarske vladavine. Osmanski i austrougarski period primjetan je u ovom gradu i danas. Razdoblje između dva svjetska rata nije dalo mnogo vrijednih građevina, dok se u periodu poslije Drugog svjetskog rata pažnja malo više okreće ka izgradnji urbanih kvartova s kolektivnim stambenim zgradama.

U periodu od 1992. do 1996. na grad Sarajevo je izvršena agresija srpsko-crnogorskog agresora. Grad je bio u opsadi četiri godine. U tom periodu nemilosrdno je uništavano sve što je stoljećima građeno i što je ovom gradu davalo ljepotu i značaj. Za vrijeme opsade prosječno je na grad padalo 329 granata dnevno. Dana 22. jula 1993. zabilježen je rekord od 3. 777 ispaljenih

granata. Svakodnevna granatiranja su nanijela ogromnu štetu ovom gradu, a najveću štetu su pretrpjeli civilni, kulturni i vjerski objekti.

U Sarajevu, kao i u drugim gradovima BiH, prekršene su sve norme međunarodnog prava koje štite grad i njegove građane. Pristupilo se dugotrajnoj i kontinuiranoj metodi zločina nad stanovništvom i civilnim objektima. Posebno mjesto u historiji Sarajeva, kao i cijele Bosne i Hercegovine, zauzima *urbicid* koji je usko vezan s kulturocidom. Kulturocid je zločin koji se ogleda u sistematskom uništavanju spomenika kulture. Tokom rata u Bosni i Hercegovini stradali su mnogi kulturno-historijski spomenici, a najkarakterističniji primjer u Sarajevu je spaljivanje Vijećnice.

Tokom agresije na Bosnu i Hercegovini najkarakterističniji primjeri urbicida su uništavanje Sarajeva od srpskih snaga i razaranja Mostara, Gornjeg Vakufa i Počitelja od hrvatskih snaga.

URBICID je oblik genocida, odnosno genocidnog djelovanja, usmjerenog na razaranja i uništavanje gradova i drugih naseljenih mjesta kako bi se njihovo stanovništvo primoralo da napusti teritorij koji agresor želi da zaposjedne. Urbicid je naročito izražen u toku agresije na BiH.² Ovaj zločin se ogleda u sistematskom rušenju urbanih, odnosno gradskih područja. Uništavana je:

- industrija;
- ugostiteljski, trgovački i turistički objekti;
- komunalni i prometni objekti;
- banke, osiguravajuća društva i zavodi;
- infrastruktura grada (elektroprivredni sistem, vodosnabdijevanje);
- saobraćaj (gradski, PTT, željeznice, mediji) – 54 posto štete u GRAS-u, izgorio objekat glavne pošte, te su uništene skoro sve PTT zgrade, a ogromne štete pretrpjele i željeznice, najveće štete na RTV infrastrukturi koja je od najvećeg značaja za proizvodnju, prijenos, distribuciju i emitovanje iz RTV doma. Radio-televizijski releji su među prvima na meti agresora. (TV relej Hum);
- zdravstvene institucije i zavodi (ambulante, domovi zdravlja, bolnice, apoteke);

² Izvor: Leksikon sigurnosti, I. Beridan, I. Tomić, M. Kreso,

- obrazovne institucije (predškolske ustanove, osnovne škole, srednje škole, više i visoke obrazovne ustanove);
- naučne institucije mimo Univerziteta (ANUBIH, naučni instituti i zavodi);
- kulturne institucije (biblioteke, pozorišta, opera, balet, galerije, arhivi, muzeji, izdavačke kuće, štamparije, knjižare, kulturno-prosvjetna društva);
- sportske institucije i društva;
- vjerske institucije i objekti³ (islamske, katoličke, pravoslavne i jevrejske provenijencije)

Grad Sarajevo je blokiran uključujući i sve glavne ulice i na taj način je spriječena opskrba Sarajeva. Naoružanje i ljudstvo koje je imala srpska vojska bili su daleko nadmoćniji u odnosu na branitelje grada. Tako počinje svakodnevno granatiranje Sarajeva s okolnih brda, a cilj je uništavanje glavnog grada Bosne i Hercegovine. Zapovjednik snaga bosanskih Srba general Ratko Mladić naredio je uništavanje svih nesrpskih ciljeva u Sarajevu.

Posebno je tragična bila druga polovina 1992. i prva polovina 1993. godine. Tada su zabilježena najteža stradanja grada. Opsada Sarajeva se, poslije opsade Staljingrada, ubraja u najduže opsade. Vojska Republike Srpske je kontrolisala skladišta oružja i najvažnija uporišta grada. U gradu su nametnuti nepodnošljivi uvjeti, bez struje, vode, plina, javnog saobraćaja uz stalno granatiranje i snajpersko djelovanje. Na mnogim mjestima bio je natpis "Pazi snajper". Cilj agresoru je, osim što je želio potpuno uništiti građane Sarajeva i njihove objekte za življenje, **bio uništiti historijske dokaze, materijalna svjedočanstva o milenijskoj opstojnosti i posebnosti Bosne.**⁴ Cilj je bio uništiti i svaki trag bogumilstva na ovom području, tragove islamske civilizacije koja na ovim područjima postoji od 15. stoljeća, zatim multietničnost Bosne, i pretvoriti ovaj grad u čisto srpski. Stoljeća kulture su pretvarana u pepeo. Agresor koji je uništavao te objekte u njima nije tražio naoružanu armiju, već mu je cilj, pored uništenja ljudi, bio uništenje **svakog dokaza kulture tih ljudi.**⁵

³ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995.*, Sarajevo, 2006., str. 16.-17.

⁴ J. Žiga, "Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima", str. 471.

⁵ Mishael Sells, "The Bridge betrayed", London, 1998., str. 103.-124.

Najznačajnije institucije i objekti razoreni tokom agresije

U ovom vremenu su bile napadnute mnoge civilne zgrade. U službenim izvještajima stoji da je u septembru 1993. godine 35.000 zgrada u Sarajevu bilo srušeno a sve ostale zgrade bile su manje ili više oštećene, uključujući bolnice, novinske agencije, industrijske zgrade, zgrade vlasti, kasarne i sjedište snaga Ujedinjenih naroda.

U Sarajevu su kontinuirano gađane zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine i Sarajevskog Univerziteta. Namjera je bila dovesti Univerzitet pred kolaps, očekujući automatizam, jer se ubijanjem pameti ubija i svaka nada u napredak, opstanak naroda i države. Strategija je bila jasna: dovesti grad i Univerzitet na rub ludila, kolapsa i bespomoćnosti. Analiza pokazuje da je više od polovine nastavnog kadra svojom voljom, bez ikakve prisile, napustilo Univerzitet, a mnogi su prihvatili ideologiju fašizma i politiku i praksu genocida.⁶ Napadima na zgradu Predsjedništva namjeravalo se prisiliti vodstvo države na predaju.

Cilj uništenja Porodilišta i Dječije klinike bilo je prekinuti reprodukciju, kako bi grad bez djece postao nemoguć za život.⁷ Agresor je imao cilj da osvoji bolnice u Sarajevu, ako ih ne osvoji, onda da ih uništi, kako se stanovnici Sarajeva ne bi imali gdje liječiti.

Uništenje Nacionalne i univerzitetske biblioteke, te Orijentalnog instituta je pokušaj zatiranja naših korijena i višestoljetne kulture i tradicije, u nastojanju da se briše bosanska prošlost i identitet. Gradska vijećnica je izgrađena u pseudomavarskom stilu, kao primjer svojevrsnog spoja evropskog blaga, u njoj se nalazila Univerzitetska biblioteka.⁸ "To je najapokaliptičnija stvar koju sam vidjela", opisuje spaljivanje Vijećnice umjetnica iz Sarajeva Aida Mušanović. Danima je crni oblak prašine lebdio iznad grada a stanovnici su nalazili u kosi sitne čestice spaljenih knjiga, papira i manuskripta, koje su padale na sve strane. Agresorske snage su vidjele biblioteku kao na dlanu, direktno su mogli pucati sa brda. Više od milion knjiga, više od 100.000 manuskripata i rijetkih knjiga pretvorilo se u najveću paljevinu. Nestajala su u plamenu stoljeća naše historije,

⁶ 1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007., str. 11

⁷ Isto.

⁸ J. Žiga, "Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima", str. 473.

sve što se brižno čuvalo. Sarajevski dobrovoljci su pokušali spasiti što su mogli. Formirali su ljudski lanac te spašavali knjige.⁹

Orijentalni institut je imao najveću kolekciju islamskih manuskripata na Balkanu. Imao je jedinstvenu zbirku iluminiranih rukopisa i originalnih dokumenata (više od 200. 000)¹⁰, pisanih na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Bio je bosanski ekvivalent, recimo, Dubrovačkom, Mletačkom, Bečkom i sličnim velikim svjetskim arhivima.¹¹ Dana 17. maja 1992. agresor je zapalio Institut. Zapaljeno je 5.263¹² manuskripta na perzijskom, arapskom, osmansko-turskom, adžamijskom jeziku (slavenski i arapski skripti).

Zemaljski muzej, koji je osnovala 1888. godine Zemaljska vlada Austro-Ugarske monarhije, konstantno je gađan te je uništeno veoma mnogo raznih sadržaja. Najviše je stradala Srednjevjekovna zbirka, koja je upečatljivo govorila o kontinuitetu postojanja jedne države. Pod neobičnim okolnostima, akcijom prof. Envera Imamovića, spašena je jevrejska Hagada.¹³ Uništena je botanička bašta i primjerci nekih endemskih biljaka.

Uništeni su ili oštećeni najvrjedniji objekti **islamske arhitekture u BiH**, kao što su Gazi Husrev-begova džamija iz 16. stoljeća, Careva džamija iz 16 stoljeća, Ali-pašina džamija iz 16 stoljeća, Magribija iz 16. stoljeća, Sinanova džamija, Bijela džamija i mnoge druge. Neke od njih su bile pod zaštitom UNESCO-a. **Regionalni šef policije u zoni Prijedor Simo Drljača, koga je postavio R. Karadžić, izjavljuje: "Nije dovoljno samo srušiti munare sa njihovih džamija. Morate im protresti temelje jer to znači da ne mogu izgraditi drugu. Uradite li to, oni će željeti da odu. Otići će sami."**¹⁴ Pored džamija, agresor je razorio mnoge mesdžide, mektebe, tekije, turbeta, nadgrobne spomenike, sahat-kule, islamske vjerske knjižnice i arhive. Agresor nije pokazao ni poštovanje prema grobljima starim više stoljeća¹⁵ niti prema

⁹ Michael Sells, "The Bridge betrayed", London, 1998., str. 103-124

¹⁰ Andras J. Riedlmayer, "Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina", str.18.

¹¹ J. Žiga, "Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima, str. 473.

¹² Andras J. Riedlmayer, "Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina", str.18.

¹³ Iskaz prof. dr. Envera Imamovića

¹⁴ Andras J. Riedlmayer, "Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina", str.12.

¹⁵ M. Omerdić, "Porušeni i oštećeni sakralni objekti Islamske zajednice u BiH od 1992. do 1995. str. 436.

mostovima, ćuprijama, hamamima, bezistanima, česmama, tvrđavama, kulama itd. U cijeloj Bosni je uništeno preko 70 posto bošnjačke kulturno-duhovne imovine. Stanovnici Balkana koji su prihvatili islam i izgradili urbane centre u sastavu Osmanskog carstva baštinici su autentičnih kulturnih i vjerskih zdanja najviše arhitektonske vrijednosti. Tokom kasnijih stoljeća, u kojima je osmanska država gubila dio po dio Balkana, sustavno su uništavani muslimani na tom području i spomenici njihove materijalne kulture.¹⁶ Tako je npr. u Beogradskom pašaluku bilo više od 600 džamija, od kojih danas postoji samo jedna. Vremenom su, historijski gledano, planski brisani tragovi postojanja islamske kulture. Tako je u cijeloj Srbiji izbrisan svaki njen trag. Slično je u Dalmaciji, Liki i još nekim dijelovima Hrvatske. To se sada željelo uraditi i u slučaju BiH. Rušenje i uništavanje objekata islamske arhitekture je nastavak provođenja ranijeg programa kulturocida nad muslimanima na cijelom Balkanu i u Evropi. Tzv. "Vasojevića zakon" iz prve polovice 19. st. potiče i ozakonjuje rušenje svih djela muslimanske kulture. Srpski ekstremisti predvođeni R. Karadžićem i R. Mladićem izjavljuju da ruše muslimanske bogomolje i tako čine muslimanima uslugu kako bi se oni što prije oslobodili nametnute im religije islama i vratili se u svoju pradjedovsku vjeru.

Katolička vjerska imovina i crkva su, također, stradale. Katolička crkva je kuća Boga, te od 1463. jedina čuvarica historijskih isprava, arhiva, knjižnica, muzejskih zbirki, umjetničkih galerija, pojedinačnih sakralnih umjetnina, općenito kulturnog naslijeđa Hrvata.¹⁷ Najviše se očuvalo u franjevačkim samostanima. U Sarajevu je uništena Franjevačka teologija u Nedžarićima, potom oštećena sarajevska Župa Svetog Josipa. Onemogućen je rad vjerskih škola, instituta i Teološkog fakulteta. Pored toga, uništavane su i katoličke religijske knjižnice i arhive.

Jevrejska vjerska imovina također je pretrpjela velika oštećenja. Kapela na Hevru, na Jevrejskom groblju, je uništena, a groblje oštećeno. Na Jevrejskom groblju je bila prva linija odbrane, a ono je bilo minirano. Tek je 1998. g. deminirano zahvaljujući donaciji norveške vlade. Sefardski hram je manje oštećen, zato što je smješten između zgrada, pa nije bio direktno izložen napadima.

¹⁶ Muharem Omerdić, "Porušeni i oštećeni sakralni objekti Islamske zajednice u BiH od 1992. do 1995.", str. 436

¹⁷ Luka Mrković, "Genocid nad katoličkom crkvom u BiH", str. 449.

Danas je tu Bosanski kulturni centar, jer je Jevrejska zajednica poklonila gradu Sarajevu ovu zgradu.¹⁸ Sinagoga je izgrađena osamdesetih godina 16. stoljeća, obnovljena je, zbog požara, 1821. godine. Zgrada je pretrpjela velika oštećenja usljed granatiranja, ali je danas uz pomoć gradske uprave, Kantona Sarajevo i Ministarstva za okoliš, potpuno rekonstruirana.

Stara pravoslavna crkva je jedan od najvrjednijih i najstarijih spomenika kulture u Sarajevu. Prvi put se spominje 1539. g. U crkvenom dvorištu je muzej s kolekcijom ikona iz perioda od 14. do 19. stoljeća. Saborna crkva s mitropolijom teže je oštećena u granatiranju okolnih objekata. Oštećena su i pravoslavna groblja.

Pored ovih objekata, uglavnom kulturnih, vjerskih i zdravstvenih, teško su oštećeni ili potpuno razoreni i neki drugi važni objekti: sportska dvorana Zetra, Olimpijski centar Sarajevo, zgrada Crvenog križa, zgrada Zemaljske vlade, I i II, Zemaljska štamparija, Svrzina kuća, Panjina kula, Palata Marijin Dvor, poslovni objekat Zavoda za vodoprivredu i elektroprivredu, Tvornica duhana Sarajevo, razne nekropole.

Veliki dio školskih objekata je uništen ili djelomično oštećen i bili su van funkcije. U toku rata radilo se u improviziranim učionicama po punktovima.¹⁹

U izvještaju Tadeuša Mazovjetckog opisani su problemi koje su imali stanovnici sa električnom energijom koja je ključna za funkcioniranje svega u gradu. Od oktobra 1992. godine samo pet trafostanica dobavlja struju u Sarajevu, od kojih su tri bile pod kontrolom bosanskih Srba, a dvije pod kontrolom Vlade Bosne i Hercegovine. Ovih pet trafostanica su na sjeveru Sarajeva, unutar dosega artiljerije, a svaki električni vod siječe borbene linije barem na jednom mjestu. U maju 1993. godine, za vrijeme borbi u Hercegovini između snaga Armije RBiH i bosanskih Hrvata, uništen je električni vod iz jablaničke elektrane, koji je napajao ovih pet trafostanica. Istovremeno u ofanzivi bosanskih Srba sjeverno od Sarajeva, uništen je električni vod u Buča Potoku. Napajanje električnom energijom u Sarajevu palo je sa 90 MW na 5 MW.

Sredinom 1993. godine u aerodromskom naselju Butmir završen je 800 m dugačak sarajevski ratni tunel, koji je omogućio ne samo ranjenima da napuste

¹⁸ Iskaz dobijen od saradnika Instituta Elija Taubera

¹⁹ Duljko Hasić, "Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995.," Sarajevo, 2006., str. 16.-336.

grad već i opskrbu grada hranom, i oružjem. Najvjerojatnije Sarajevo ne bi preživjelo bez oružja, hrane i medikamenata koji su dopremljeni kroz ovaj tunel.

Tokom gotovo četverogodišnjeg granatiranja grada ubijene su stotine i ranjene hiljade ljudi. Na otvorenoj tržnici "Markale" u februaru 1994. godine granatom ispaljenom sa srpskih položaja na Špicastoj stijeni ubijeno je 68 Sarajlija.

Poslije genocida u istočnobosanskom gradu Srebrenica jula 1995. godine i drugog masakra na "Markalama" 29. augusta 1995. godine kada je ubijen 41 Sarajlija, međunarodna zajednica je bila prisiljena da reagira. Krajem augusta 1995. godine NATO avioni su počeli bombardirati položaje VRS u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Istovremeno *Rapid Reaction Force* Ujedinjenih naroda pod zapovjedništvom Velike Britanije i Francuske gađa položaje VRS oko Sarajeva minobacačima sa Igmana. U oktobru 1995. godine sklopljeno je primirje a kasnije te godine Dejtonski sporazum, koji je Bosni i Hercegovini i Sarajevu donio dugo čekani mir.

Dejtonskim sporazumom Sarajevo je podijeljeno u dva dijela. Jedan dio pripada novoformiranoj Federaciji Bosne i Hercegovine i u njemu je sjedište vlade države i Vlade Federacije, a jedan dio (istočni) pripada Republici Srpskoj. Granica između dva entiteta je na Dobrinji kod Sarajeva u blizini Aerodroma.

Bosanska vlast je 29. februara 1996. godine objavila da je opsada Sarajeva okončana. ■

Zilha Mastalić

URBICIDE IN SARAJEVO
DURING THE 1992-1994 SIEGE

Summary

Destruction of cultural heritage is a form of violation of international law of war and may be prosecuted as a war crime. According to the ICTY Statute, such crimes include conquest, destruction, intentional damage caused to institutions of religious, educational or scientific character, including historical monuments and works of art. There is a growing awareness of the link between destruction of

ethnic groups and destruction of their cultural heritage.²⁰

During the 1992-1995 war, military operations destroyed more than 2000 mosques, catholic churches and convents, and other religious and cultural facilities in the country, mainly through systemic destruction and by using explosives, with a manipulative excuse that they were legitimate military targets. Destruction of cultural heritage of Bosnia and Herzegovina was planned and organised systemically, as was the destruction of other valuable components of the versatile identity of BiH.

During the aggression against BiH, attacks and looting were particularly focused on major industrial centres such as Sarajevo, Gorazde, Brcko... Sarajevo was not only the political and administrative centre of BiH, it was also an industrial, financial, educational and cultural centre, the home of numerous facilities and solid infrastructure. The damages caused to the city will never be fully investigated and presented realistically. The Research Institute for Crimes Against Humanity and International Law of the University of Sarajevo has been able to substantiate the amount of some 14 billion Euros. According to ICTY investigations, the total number of persons who died, disappeared or were killed during the siege of Sarajevo is 18,888. Some 50,000 persons were wounded, lightly or severely.

Those who fail to learn lessons from history will have to repeat them. ■

Izvori

- Andras J. Riedlmayer, "Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina"
- Iskazi dobijeni od saradnika Instituta Elija Taubera
- Iskaz prof. dr. Envera Imamovića
- Iskaz monahinje iz Stare pravoslavne crkve na Baščaršiji
- Izvještaj specijalnog izaslanika Tadeuša Mazovjetckog o stanju u BiH
- Wikipedia (internet)
- Dnevni listovi "Oslobođenje" i "Dnevni avaz"

Literatura

- Ajnadžić Nedžad, "Odbrana Sarajeva", Sarajevo, 2002.

²⁰ Andras J. Riedlmayer, *Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina*, p. 3

- Džubo Ahmed, "Zapisi za pamćenje", Sarajevo, 2002.
- 1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007- Hasić Duljko, "Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995.", Sarajevo, 2006.
- Mrković Luka, "Genocid nad Katoličkom crkvom u BiH"
- Oblina Dane, "Dani i godine opsade", Sarajevo, 2002.
- Omerdić Muharem, "Porušeni i oštećeni sakralni objekti Islamske zajednice u BiH od 1992. do 1995".
- Rujanac Zijad, "Opsjednuti grad", Sarajevo, 2002.
- Sells Michael, "The Bridge betrayed", London, 1998.
- Zbornik radova "Opsada i odbrana Sarajeva 1992.-1995.", Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
- *Leksikon sigurnosti*, I. Beridan, I. Tomić, M. Kreso, Sarajevo 2001.
- Zbornik radova "Genocid u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.", Sarajevo 1997.
- Žiga Jusuf, "Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima"